

17. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалея. – Харьков. Изд-во ун-та, 1908.

– 310 с.

Статья поступила в редакцию 16.01.2006

К.А. ГОРДИЦА,

Институт економіки та прогнозування НАН України

ПОГЛЯДИ НА ІНСТИТУТ ВЛАСНОСТІ ЕКОНОМІСТІВ УКРАЇНИ І РОСІЇ НА РУБЕЖІ ХІХ - ХХ СТ.

Модель соціально-орієнтованої ринкової економіки, яка нині є дороговказом на шляху ринкових перетворень в Україні та Росії, вимагає адекватного теоретичного забезпечення процесів трансформації власності. На зміну еклектичній компіляції неокласичних та посткомуністичних підходів, які поки що домінують в аналізі відносин власності відповідно у приватному та державному секторах економіки, повинна прийти сучасна інституціональна теорія, яка розглядає власність як складну систему „правил гри” в економіці, покликану, подібно до інших суспільних інститутів, сприяти економії трансакційних витрат, зменшуючи негативні наслідки обмеженої раціональності та опортуністичної поведінки економічних суб’єктів.

Історико-економічні дослідження теоретичної спадщини українських та російських економістів дореволюційної доби, що проводилися протягом 90-х років ХХ та на початку ХХІ ст. Л.П.Горкіною, І.-С.Коропецьким та іншими вченими, переконливо показали, що вітчизняна економічна наука кінця ХІХ – початку ХХ століття вже починала використовувати елементи інституціонального підходу до вивчення багатьох економічних явищ та категорій, у тому числі власності [2, 4].

Творчий досвід економістів того часу, як в цілому, так і в аспекті всебічного аналізу інституту власності, зберігає свою цінність і дотепер, і не лише для істориків, тому що його напрацювання відбувалось, по-перше, у східнослов’янському етнокультурному середовищі, по-друге, у схожих умовах панування незрілих форм економічної поведінки та недосконалої організації суспільних інститутів. Включення цього

досвіду до сучасного наукового обігу сприятиме суттєвому розширенню кола наукового пошуку майбутніх досліджень у галузі інституціональних теорій власності та дозволить збагатити їх науково-аналітичну і методологічну базу.

Передумови використання інституціональних підходів до аналізу категорії власності почали складатися в Україні та Росії вже у другій половині ХІХ століття. До них можна віднести насамперед сильний вплив на вітчизняну економічну науку німецької історичної школи, відносно недооцінку нашими вченими абстрактного методу неокласиків, а також кризу марксизму 90-х років, яка зумовила перехід цілого ряду прибічників цього вчення з числа „легальних марксистів” на позиції історизму.

Ці та інші обставини сприяли зростанню лав так званого „соціально-історичного” напряму, представників якого об’єднувала, зокрема, спільна компромісна позиція у вирішенні головного питання всієї суспільної думки ХІХ століття: бути чи не бути приватній власності. Подібно до своїх німецьких однодумців, вони бачили вирішення суперечності між індивідуалізмом і колективізмом не в заміні одного іншим, а в певному поєднанні обох цих принципів у народному господарстві. Спільні сподівання представників цього напряму вдало висловив професор Харківського університету В.Левитський, за прогнозами якого вже у найближчому майбутньому “усунення недоліків і недосконалостей капіталістичного ладу, які знайшли яскраве втілення у творах соціалістів, відбуватиметься шляхом обмежень і частко-

© К.А. Гордіца, 2006

вого усупільнення приватної власності та окремих галузей народного господарства як державою, так і комунальними органами” [5, с. 453].

На думку одного з “легальних марксистів” В.Железна, безперечною заслугою представників “наукового соціалізму” у справі розробки проблеми власності слід визнати спроби поставити питання про власність з точки зору соціально-економічного значення різних її видів. До цього моменту, вважав учений, критика приватної власності прибічниками соціалістичних і комуністичних вчень мала доволі загальний характер, так само як і захист приватної власності ліберальною школою. Новий підхід, яким згодом скористалась нова німецька історична школа політекономії, полягав у відокремленні власності на предмети споживання від власності на засоби виробництва, поділі останньої на земельну й промислову, велику й дрібну тощо. Кожен вид власності, наголошував В.Железнов, відіграє, відповідно до його особливостей, різну роль в економіці, і кожен має найбільш ефективний варіант його використання [3, с. 147].

Ідею раціонального сполучення різних форм власності в народному господарстві наприкінці XIX століття почали підтримувати також економісти з числа поміркованих лібералів. Зокрема, думка про взаємодоповнюваність приватної та суспільної сфер людської життєдіяльності зустрічається ще у працях фундатора Київської реально-психологічної школи М.Бунге. На глибоке переконання вченого, “не може бути й мови про вибір між суспільством, заснованим виключно на приватному інтересі, особистій свободі, суперництві та приватній власності, і суспільством чисто комуністичним. Перше ніколи не існувало, друге назавжди залишиться утопією” [1, с.349]. М.Бунге визнавав той факт, що навіть у сучасних йому суспільствах, дплеких від комуністичного принципу, державне та суспільне господарство обіймає поступово дедалі більшу кількість предметів і більш широке коло діяльності; однак це ще не означає, зауважував вчений, щоб цим утискала сфера дій вільної людської

особистості та знищувалися приватний інтерес, суперництво та особиста власність. На його думку, переваги тих чи інших форм розподілу та їх відповідність господарським намірам людини полягають не в тому, щоб переважав принцип приватний або суспільний, а в тому, “щоб обидва отримали якомога повніший розвиток, тільки не на шкоду один одному” [1, с. 350].

Учень і послідовник М.Бунге, професор Д.Піхно, у свою чергу, поділяв думку Г.Шмоллера та його колег, що приватне і суспільне господарства є хоч і принципово різними, але не протилежними, а солідарними сферами, які об’єднані однією спільною метою, взаємно підтримують одна одну і органічно пов’язані між собою у здійсненні своєї діяльності [7, с. 5].

Проте, докладно аналізуючи переваги й недоліки різних форм власності з метою знайти для кожної з них сферу найбільш ефективного застосування, вчений дійшов висновку, що панівною формою господарювання мають бути не суспільні, а приватні підприємства, як більш енергійні, мобільні й заощадливі. Суспільні ж підприємства, на його погляд, доцільні лише в тих випадках, коли вони є найкращим або єдино можливим засобом досягнення успіху, а також цілей суспільної користі, таких як задоволення потреб суспільного благоустрою або безпеки. До них вчений відносив, наприклад, підприємства міського господарства, лісове господарство, карбування монет, а також підприємства нерівномірної прибутковості, такі як пошта, телеграф, деякі шляхи сполучення тощо [7, с.95].

Мрії соціалістів зосередити в руках центральної влади все господарське життя, все регулювання виробництва і споживання Д.Піхно вважав абсолютно безпідставними, оскільки був переконаний, що подібна штучна і примусова регламентація господарської діяльності не лише знищила б будь-яку особисту підприємливість і особисту свободу, але не змогла б усунути повністю і ті помилки, які виникають в економіці через недостатність інформації про обсяги виробництва і споживання; помил-

ки ж держави коштували б для суспільства значно дорожче, ніж помилки приватних осіб, бо вони стосувалися б цілих галузей виробництва [7, с. 258].

Ілюзорність прогнозів щодо підвищення продуктивності праці та рівня задоволення потреб, прискорення технічного прогресу та подолання криз при соціалістичній організації господарства розкривав в одній зі своїх праць професор Київського університету М.Цитович.

Зокрема, він наголошував, що існуючий стан виробничої техніки у найважливіших галузях промисловості вимагає, щоб засоби виробництва знаходились у приватному володінні і щоб керівники підприємств були особисто зацікавлені у результатах виробництва. У першу чергу це стосується сільського господарства, яке, на його думку, найсильніше потребує індивідуалізації засобів відповідно до умов місця й часу через необхідність враховувати якість ґрунту, кліматичні та погодні умови тощо, а також обробної промисловості, де теж потрібне „хазяйське око” задля успішного використання складної техніки та забезпечення прибутковості підприємства. Як емпіричний доказ останнього твердження вчений наводить той факт, що державні фабрики і заводи, якщо тільки їм не забезпечується монопольне становище, зазвичай виявляються бездохідними [8, с.16]. Так само він висловлював упевненість, що за умов виконання сільськогосподарських робіт особисто не зацікавленими особами, як це буде у соціалістичній державі, продуктивність праці у цій галузі сильно впаде [8, с. 14].

Більше того, М.Цитович був переконаний, що в соціалістичному суспільстві слід очікувати сильного уповільнення технічного прогресу. Адже успіхи техніки ще не забезпечуються успіхами науки, якими вона завдячує самовідданій праці вчених, – винахід необхідно застосувати на практиці, довести і перевірити його придатність. Найсильнішим стимулом цього є, на думку вченого, сподівання на прибуток і страх перед розоренням [8, с. 21]. Під тиском промислового суперництва або дорожчечі робочих рук, матеріалів, палива підприємці

просто вимушені бувають шукати нових технічних засобів. У соціалістичній же державі керівнику підприємства буде байдуже до того, чи застосовується до справи новий винахід, – отже, прогрес виробничої техніки сильно уповільниться [8, с. 22].

Розрахунки соціалістів на планомірну організацію виробництва, яка допоможе уникати невідповідності між попитом і пропозицією, М.Цитович також ставив під сумнів. Навряд чи можна очікувати, вважав він, що ті плани, які суспільна влада соціалістичної держави буде складати для господарства цілої країни, не міститимуть помилок і прорахунків, що супроводжуватимуться або надмірними витратами продуктивних сил, або недостатнім задоволенням попиту [8, с. 25]. З іншого боку, наголошував учений, індивідуалістичне господарство дедалі більше доводить свою здатність протистояти кризовим явищам: прогнози К.Маркса й Ф.Енгельса відносно прогресуючого загострення промислових криз, які мають призвести до повної руйнації капіталістичного ладу, не підтверджуються фактами. Хоч індивідуалістичний господарський лад і позбавлений єдиного керівництва, якому підкоряються всі господарські одиниці, зауважував М.Цитович, натомість „він спонукає кожного окремого підприємця... докладати всіх зусиль до того, щоб орієнтуватися відносно стану ринку, як місцевого, так і світового” [8, с. 26].

Виходячи з вищезгаданого, вчений робить висновок, що з числа всіх обіцяних благ соціалістичний лад дасть лише рівність, яка буде лише рівністю бідності, оскільки ніхто не буде в змозі піднятися вище середнього рівня, а цей рівень, завдяки неефективній організації народного господарства, загрожує бути дуже низьким [8, с. 35]. Водночас М.Цитович був глибоко переконаний, що лад, заснований на приватній власності, вільній господарській ініціативі та особистій відповідальності людини за свою долю, ще не відіграв своєї історичної ролі, що він є необхідним для людства і що його існування підтримується не лише „егоїзмом власників”, але й внутрішньою доцільністю [8, с. 37].

Звичайно, численні недоліки індивідуалістичного ладу залишають широкий простір для державного втручання в господарське життя, але це втручання, на думку М.Цитовича, не повинно підривати у населення впевненості у міцності набутих прав, не повинно скасовувати приватну власність там, де цього потребують інтереси виробництва, не повинно перешкоджати розвитку господарської ініціативи і не повинно позбавляти людей особистої відповідальності за їх долю, оскільки це розхищує самі підвалини цього господарського ладу [8, с. 39].

Доводячи необхідність збереження приватної власності, вчені підкреслювали, що вона має виключно важливе значення для людини як невід’ємний елемент сфери її особистих інтересів. “Стара аргументація Аристотеля, – писав, зокрема, В.Левитський, – яку він наводив у своїх запереченнях проти спільної власності у “державі” Платона, що значення приватної власності спирається на ідею особистості, що без приватної власності не може бути свободи особистості, залишається до цього часу не спростованою” [5, с. 452].

Схожі думки висловлював з цього приводу М.Бунге, наголошуючи, що особиста діяльність і приватна власність мають особливу цінність для людини, тому що вони надають кожному відчуття господаря того, що він придбав, створюють умови, в яких людина відчуває себе більш незалежною від суспільного середовища, на відміну від замкнених асоціацій соціалістичного та комуністичного типу [1, с. 62]. Як прагматичний політик і господарник, він не заперечував можливості утворення у виробництві різного роду об’єднань на засадах товариства, але підкреслював, що їх організація мусить відбуватися свідомо й добровільно, при обов’язковому збереженні права вільного виходу, а комерційний успіх залежить від уміння підтримувати дисципліну, високий моральний рівень і дух взаємної злагоди [1, с. 62]. Вчений застерігав, що покладання надмірних сподівань на державу, перетворення приватної діяльності на державну або на діяльність товариств, з неминучим знищенням особи-

стої ініціативи, зовсім “не обіцяють ще встановлення найкращої форми господарського порядку” [1, с. 160].

Відомий прибічник школи Г.Шмоллера, професор Дерптського університету О.Миклашевський в одній зі своїх праць відзначав, що приватна власність – не лише економічна, але й соціальна категорія, яка лежить в основі політичної організації, потреби якої часто викликають необхідність нерівного розподілу майна. “Інститут приватної власності – це дволикий Янус виробництва, розподілу, соціальної організації,” – писав учений [6, с. 592]. Шукаючи шляхів досягнення розумного компромісу у питанні узгодження інтересів особистості і суспільства, О.Миклашевський наголошував, що приватна власність, як могутній засіб взаємоорганізації людей, є певною протиположністю проти зростаючої влади держави, однак вважав, що повне вивільнення особистого “я” так само є утопічним, як і є огидливим повне підкорення цього “я” суспільству [6, с. 398].

У результаті проведення детального аналізу основних правових теорій, створених на захист приватної власності: теорії “природного права”, яка проголошувала власність одним з “природних і невід’ємних прав людини”; теорії заволодіння, або окупації, яка виводила право власності з факту реального фізичного володіння річчю; теорії “суспільної угоди”, яка стверджувала, що власність отримала загальне визнання в результаті явної або мовчазної згоди всього суспільства як потреба людської природи; легальної теорії, згідно з якою власність була створена законом в інтересах суспільної користі і безпеки; а також трудової теорії, яка виправдовувала власність як право на продукт своєї праці, – вчений дійшов висновку, що інститут приватної власності, його походження та різновиди власності не можуть бути обгрунтовані на будь-яких простих природних підставах. “Проти кожної з цих теорій, – зазначав він, – представник “соціальної точки зору” може зробити заперечення, і вони будуть неспростовними, якщо ця “соціальна точка зору” приймається як щось наперед доведене, справедливе, правильне.

Але і представник соціальної точки зору не переконає індивідуаліста” [6, с. 401].

Критично ставився О.Миклашевський і до спроб А.Вагнера виправдати власність телеологічно, як установу, створену в процесі становлення права під впливом міркувань доцільності та справедливості. Адже земельна власність, нагадував учений, за своїм історичним походженням “грунтується не лише на народно-господарських та соціально-політичних міркуваннях доцільності, але й на підкоренні та насильстві” [6, с.403].

Подібно до інших представників історичної школи, О.Миклашевський дотримувався думки, що власність не є ні природно-необхідною категорією, що впливає з самої природи людини, ні чисто економічною категорією, без якої було б неможливим правильне задоволення потреб і навіть існування господарства, а лише історичною категорією. “У кожную історичну епоху, – писав він, – ті або інші умови життя суспільства, ті або інші системи цілей організованого господарства роблять необхідним існування інституту власності в тому або іншому вигляді. Визнання ж необхідності того чи іншого інституту зовсім не є виправданням його” [6, с. 404].

Рішуче виступав за обмеження права приватної власності В.Железнов. Він вважав помилковими спроби безпосередньо пов’язати ідею особистості як вищої цінності з ідеєю виключного особистого володіння матеріальними благами. Останні, вважав учений, безумовно, необхідні людині як засоби здійснення її життєвих прагнень, але виключне володіння ними може вести не до збільшення, а, навпаки, до зменшення моральної цінності особистості, витискаючи в ній вищі принципи. Тому трактувати власність на матеріальні блага як щось абсолютне, що завжди відповідає вищим основам людської особистості, було б, на його думку, “вкрай непослідовним” [3, с. 146]. Як приклад він наводить негативні наслідки невиправданої дорожнечі міських земельних ділянок, такі як спекулятивне збагачення міських власників, високі ціни на житло та ін., які змушують навіть прибічників приватної влас-

ності на землю виступати за знищення міської приватної земельної власності при збереженні сільських приватних ділянок [3, с. 148]. Тому учений вважав цілком слушною думку А.Вагнера про те, що обмеження повноважень власника в інтересах суспільства є “цілком можливими і часто необхідними аж до примусового відчуження і навіть повного знищення права приватної власності на деякі предмети” [3, с. 147].

Останнє питання докладно розглядав у своїй праці М.Цитович [9]. Він не заперечував того факту, що право приватної власності може за певних умов суперечити суспільному інтересу. Але водночас він висловлював переконання, що інститут приватної власності сам по собі також відповідає суспільному інтересу і виправдовується ним. Тому названа суперечність може виникати лише в окремих випадках, але не взагалі. Якщо ж приватна власність є необхідною для суспільства, якщо вона виконує певні корисні функції, то примусове відчуження може допускатися лише в таких межах, поки воно не перешкоджає їх виконанню [9, с. 29-30].

Аналізуючи походження приватної власності, М.Цитович визнавав, що цей інститут виник, звичайно, не з мотивів суспільної доцільності і не шляхом будь-якого суспільного договору, як це вважали філософи XVII – XVIII століть. Навпаки, він виник з масової поведінки індивідів, які прагнули здобути собі власність, у міру сил охороняли її і вимагали її захисту від суспільства, маючи при цьому на увазі виключно власну вигоду [9, с. 31]. Однак згодом, коли з’ясувалося, що власність є інститутом вищою мірою корисним і необхідним для життя й розвитку суспільства, останнє не тільки визнало її за мотивами доцільності, але й стало вводити у певні рамки, з метою скористатися її корисними сторонами і усунути шкідливі. Існування цих рамок, на погляд ученого, є найкращим доказом того, що, всупереч твердженням соціалістів, інтереси власників не мають безумовно обов’язкового значення для суспільства і держави, і не лише вони є підґрунтям інституту власності [9, с. 32].

Суспільні функції власності, вважав М.Цитович, полягають насамперед у тому, що вона сприяє зростанню і розвитку матеріальних продуктивних сил. „Можна сказати, – писав він, – що всіма сучасними успіхами промисловості і продуктивної техніки людство зобов'язано майже виключно інституту приватної власності і системі вільної конкуренції, яка також є результатом системи приватної власності на засоби виробництва” [9, с. 32].

Крім того, зауважував учений, інститут приватної власності виконує важливу виховну функцію, впливаючи на характер народу, надаючи йому необхідну для культури і прогресу наполегливість і підприємливість. Тому господарський лад, заснований на приватній власності, не дає „спочити на лаврах” навіть тим, хто вже досяг певного ступеня добробуту, а тих, хто ще не забезпечив себе, він змушує працювати не лише загрозою злиднів, але й перспективою збагачення [9, с. 49].

Однак для того, щоб інститут приватної власності міг повною мірою проявляти таку дію і виступав потужним стимулом до зростання матеріального багатства, необхідно, наголошував М.Цитович, щоб кожний власник був упевнений у міцності своїх прав, у тому, що йому не загрожує втрата його майна всупереч його власній волі. Якщо ж такої впевненості немає, то право власності само по собі, з усіма його правовими складовими – правом володіння, користування і розпорядження, не зможе виконувати згаданих господарських функцій, особливо якщо власнику загрожує втрата власності без винагороди за відчужене майно, хоча й остання, на погляд ученого, лише частково може компенсувати шкоду, спричинену порушенням прав власності [9, с. 33-34].

Таким чином, підсумовував М.Цитович, можливість примусового відчуження майна, хоча б і за винагороду, неминуче вносить розлад у господарські функції інституту приватної власності, до певної міри паралізуючи ту корисну роль, яку він відіграє у суспільстві [9, с. 34]. Що ж стосується заходів, спрямованих на більш справедливий розподіл багатств, то

вони, на думку вченого, можуть бути корисними лише доти, доки не зашкоджують інтересам виробництва, оскільки „перш ніж розподіляти багатство, необхідно його виробити” [9, с. 51].

Зважаючи на ту важливу роль, яку відіграє інститут приватної власності у суспільстві, М.Цитович дійшов висновку, що старий вислів про святість і недоторканність власності, відкинтий більшістю економістів, тим не менше має глибокий зміст. На погляд ученого, його слід розуміти не в плані недоторканості власності окремих осіб (оскільки вона має бути недоторканною лише для приватних осіб, але не для держави), а як недоторканність самого інституту приватної власності, навіть для держави, яка не повинна ні намагатися скасувати цей інститут, ні вживати таких заходів, які могли б суттєво розладнати його функції і зробити його існування примарним і непотрібним для суспільства [9, с.54].

Підводячи підсумок, можемо зазначити, що українські та російські економісти кінця XIX – початку XX століття приділяли значну увагу аналізу інституту власності у своїх працях. Вивчення досвіду проведених ними у цій галузі досліджень показало, що, по-перше, більшість вітчизняних учених в основному поділяли компромісну точку зору німецької історичної школи у вирішенні так званого „соціального питання”, виступаючи за доцільну й ефективну взаємодію різних форм власності в економіці; по-друге, вони висловили спільне розуміння неможливості абсолютного етичного або раціонального виправдання права приватної власності і підтримували ідею законодавчого обмеження прав власників в інтересах суспільства; і, по-третє, всі вони підкреслювали важливу роль, яку відіграє інститут приватної власності у житті особистості і суспільства, і необхідність збереження заснованого на цьому інституті господарського ладу.

Література

1. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. – СПб., 1895. – 480 с.
2. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної

економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.). – К.: Наукова думка, 1994. – 244 с.

3. Железнов В.Я. Очерки политической экономии. 8-е изд. – М., 1918. 720 с.

4. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX ст. та західна наука. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.

5. Левитский В.Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. 2-е изд. – Харьков, 1914. – 486 с.

6. Миклашевский А.Н. История политической экономии. Философские, исторические и

теоретические начала экономии XIX века. – Юрьев, 1909. – 616 с.

7. Пихно Д.И. Основания политической экономии. – К., 1899. – 264 с.

8. Цытович Н.М. Политическая реформа и социальный переворот – К., 1906. – 43 с.

9. Цытович Н.М. Принудительное отчуждение и аграрный вопрос. – К., 1907. – 62 с.

Статья поступила в редакцию 12.01.2006

П.С. ЛЕМЕЩЕНКО, к.э.н., доцент,
Белорусский государственный университет

СОБСТВЕННОСТЬ КАК ИНСТИТУТ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ СИНТЕЗ

Собственность – это кража.

П. Ж. Прудон

Мелкая земельная собственность создает класс варваров, который наполовину стоит вне общества.

К. Маркс

Что мне делать, – спрашивает юноша, – чтобы иметь жизнь вечную? Пойди, продай имение твое и раздай нищим, – отвечает Спаситель.

Мф. XIX, 24.

Если нет частной собственности, то нет и свободы.

Ф. А. Хайек

При нулевых трансакционных издержках первоначальное распределение прав собственности не влияет на эффективность размещения ресурсов.

Р. Коуз

Институт собственности является базовым в структуре как теоретической модели, так и любой реальной социально-экономической системы. С него начинаются реформы, с видоизмененным институтом они же и заканчиваются. Но, как показывает практика, передел прав собственности пока не приводит к повышению экономической и социальной эффективности. Мифов здесь накопилось довольно немало. Попробуем несколько прояснить ситуацию, используя имеющиеся разные теоретические подходы, но ориентируясь на целостное восприятие категории собственности.

В общеэкономическом смысле собственность представляет собой отношения между людьми по поводу присвоения-

отчуждения имеющихся в обществе различных ресурсов и элементов всей структуры национального богатства, включающего общественные ценности и институты¹. В этом определении фиксируется буквально любая трансакция, которая сопровождается обмен деятельностью, товарный или товарно-денежный обмен, а также институциональную трансакцию (рис. 1).

¹ Время (экономическое) – это один из фундаментальных ресурсов нации, мира. Но парадокс в том, что его носителем выступает индивид, имеющий возможность распоряжаться этим ресурсом с той или иной степенью интенсивности, что вносит ограничение в возможности его прямого присвоения кем-то.